

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आंबेडकर-फुले यांचे योगदान

प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे

(समाजशास्त्र विभागप्रमुख)

श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय

पालांदूर (चौ.), ता. लाखनी जि. भंडारा (म.रा.)

सारांश :-

भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रियांचे स्थान नेहमी दुय्यम राहिले आहे. वैदिक काळामध्ये स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क, प्रौढ विवाह पद्धती, सती प्रथा नसली तरी कुटुंबामध्ये तिचे स्थान पुरुषापेक्षा नेहमी दुय्यम होते. मुलाचा जन्म होण्यासाठी प्रार्थना केल्या जातात. पण मुलीचा जन्म होण्यासाठी एकही प्रार्थना केल्याचा उल्लेख मिळत नाही. उत्तर वैदिक काळामध्ये तिचे सर्व हक्क नाकारून धर्म व पितृसत्ताक या चौकटीत बंदिस्त केले. इ.स. पूर्व ६ व्या शतकामध्ये विविध धर्म संप्रदायाचा उगम झाला. या धर्म संप्रदायाने उत्तर वैदिक कालीन स्त्री जीवन पद्धतीला आव्हान दिले. गौतम बुद्ध व चार्वाक यांनी समतेचा पुरस्कार केला. गौतम बुद्धांनी स्त्री व पुरुष या दोघांनाही धर्मांमध्ये प्रवेश दिला. त्यांनी निर्वाण पदासाठी स्त्रियाही पात्र ठरविले. गुप्ततोर काळामध्ये सती प्रथा, बालविवाह, पडदा पद्धत या प्रथेचा उगम झाला. या प्रथेमुळे स्त्री स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आली मध्ययुगीन कालखंडामध्ये अनेक संताने स्त्री सुधारणेचे प्रयत्न केले. पण विशेष असा स्त्री जीवनावर परिणाम झाला नाही. भारतीयांना आधुनिक कालखंडामध्ये ब्रिटिशांनी पाश्चात्य जागृती निर्माण झाली. त्यांनी स्त्री व धर्म सुधारणा करण्याचे काम केले. या सुधारकांमध्ये डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा फुले यांनी केलेले कार्य क्रांतीकारक होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या दोन सुधारकांनी स्त्री सुधारणेसाठी केलेल्या कार्याचा विचार केलेला आहे.

बिजशब्द :-

महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीचे कार्य व विचारांचा अभ्यास करणे. पितृसत्ता व धर्म सत्तेच्या माध्यमातून होणारे स्त्री शोषणाचा अभ्यास करणे

विषय प्रवेश :-

महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकरांनी धर्म व पितृसत्तेची चौकट मोडून स्त्री — मुक्तीची संकल्पना मांडली.

पितृसत्ताक पद्धती वा फुले — आंबेडकरांची स्त्रीवादी भूमिका :-

भारतामध्ये जेव्हापासून पितृसत्ताक पद्धतीचा उगम झाला तेव्हापासून स्त्री शोषणामध्ये वाढ झालेली दिसते. स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान या पद्धतीने निश्चित केलेले होते. या पद्धतीने स्त्रियांना पुरुषापेक्षा दुय्यम स्थान दिले होते. या पद्धतीला फुले यांनी आव्हान दिले. त्यांनी स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे दाखवून दिले. जी स्त्री थोर महापुरुषाला जन्म देते, नऊ महिने पोटात सांभाळ करते, पुरुष लहान असताना संगोपन करते ती स्त्री पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ असते. ही फुलेची स्त्रीवादी भूमिका पितृसत्तेच्या विरोधी होती. पितृसत्तेने पुरुषाला अनेक विवाह करण्याची सोय निर्माण केली होती. यावर फुले हल्ला करतात. घरामध्ये महापतिर्वता स्त्री असता लोभी पुरुष तिच्या उरावर दोन—तीन बायका करतात. परंतु सर्व स्त्रिया लग्न लावल्यानंतर त्याच पुरुषाच्या घरी नांदत असतात. त्या दुसऱ्या पुरुषाबरोबर लग्न करून “सवता” आणत नाहीत.

महात्मा फुले यांनी समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यम का झाले याची चिकित्सा केली. स्त्रिया अबला असल्यामुळे लोभी पुरुषाने कावेबाजी केली, कोणत्याही कामात स्त्री जातीची संमती न घेता आपले घोडे पुढे नेले. त्यांना शिक्षणापासून दूर ठेवले. हे फुले दाखवून देतात.”

फुलेंच्या विचाराने प्रभावित होऊन डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री मुक्तीसाठी कार्ये केले. त्यांनी पितृसत्तेच्या बंधनातून स्त्री मुक्त करण्यासाठी त्यांनी स्त्रियांना चळवळीत सामील करून घेतले. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियाही चळवळीत काम करू शकतात असा बाबासाहेबांना विश्वास होता. स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात आणले तर समाजाची उन्नती होईल जर तिला कुटुंबात गुलामाप्रमाणे बंदिस्त करून ठेवले तर समाजाचा विकास होणार नाही म्हणून ते स्त्रियांना आव्हान करतात की “तुम्ही लग्न झाल्यावर पतीची मैत्रीण म्हणून पतीला प्रत्येक कार्यात सहकार्य करावे. गुलामाप्रमाणे वागण्यात नकार द्यावा व पुरुषाच्या खांद्याला खांदा देऊन चळवळीत कार्य करावे.” डॉ. बाबासाहेबांना प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्री—पुरुष समानता हवी होती.

विश्लेषण व स्पष्टीकरण :-

धर्म सत्तेविरोधी फुले — आंबेडकरांचा संघर्ष :-

ज्याप्रमाणे स्त्री शोषणामध्ये पितृसत्ता महत्वाची भूमिका निभावत होती त्याचप्रमाणे धर्मसत्ता ही सुद्धा महत्वाची भूमिका निभावत असे. धर्माने स्त्रीचे हक्क, अधिकार नाकारून त्यांच्यावर अनेक बंधने घातली होती. या विरोधी फुले—आंबेडकरांनी बंड केले. धर्माची बंधने स्त्रीया पाळण्याचे कारण म्हणजे या अज्ञानी होत्या. या स्त्रियांना धर्म सत्तेच्या शोषणातून मुक्त करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण देणे आवश्यक होते. फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत पहिली शाखा काढली. १८५१ रोजी रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी आणि १८५२ रोजी वेताळ पेठेत तिसरी मुलींची शाळा काढली.

महात्मा फुले यांनी शैक्षणिक कार्य केले, त्याचबरोबर स्त्रियांचा शोषण करणाऱ्या धार्मिक प्रथेवर लिखाणाच्या माध्यमातून हल्ला केला. भारतीय समाजामध्ये सतीची प्रथा होती. या प्रथेला धर्माचा आधार होता. फुले असा प्रश्न उभा करतात की, एखाद्या स्त्रीचा नवरा मृत पावल्यानंतर ती स्त्री सती जाते; पण एखाद्या पुरुषाची पत्नी मृत पावल्यानंतर तो “सता” का जात नाही. हा फुलेंचा प्रश्न धर्मसत्तेला आवाहन देणार होता. फुले हेही दाखवून देतात की, खोटया धर्म ग्रंथाच्या आधारे स्त्रीला गुलाम बनविले.

फुलेप्रमाणे बाबासाहेबांनी धर्मसत्तेची चौकट मोडून स्त्री मुक्तीसाठी संघर्ष केला. स्त्रियांना वारसा हक्क, घटस्फोटाचा अधिकार धर्माने नाकारला होता. डॉ. बाबासाहेब दाखवून देतात, हिंदू धर्म शास्त्रातील कायदे हे स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करणारे आहेत. मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथातून व माध्यमातून सर्व अधिकार पुरुषाला प्रदान केले होते. या विषमतावादी मनुस्मृती दहन बाबासाहेबांनी केले. धर्माने नाकारलेले हक्क स्त्रियांना मिळव्यात याकरिता त्यांनी “हिंदू कोड बिल” तयार करून ते लोकसभेत मांडले. पण हे बिल मंजूर होऊ शकले नसले तरी बाबासाहेबांनी केलेला स्त्री मुक्तिचा संघर्ष लक्षात घेण्यासारखा आहे.

बाबासाहेबांनी हिंदू धर्मातील दोशांकडेच लक्ष दिले नाही तर त्यांनी मुस्लिम धर्मातील दोश पण दाखवून दिले मुस्लिम धर्मातील पडदा पद्धत ही कशी स्त्री स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालणारी आहे हे दाखवून देताना बाबासाहेब म्हणतात, “या पद्धतीमुळे मुस्लिम स्त्री इतर धर्माच्या तुलनेने मागे पडली आहे. ती

कार्यक्रमात सहभागी होऊ शकत नाही. गुलामगिरीच्या मनोवृत्तीमुळे न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. त्यांना ज्ञान संपादनाची इच्छा राहिलेली नाही. ही स्त्री असहाय्य झाली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री—मुक्तिसाठी बौद्ध धर्म हा योग्य आहे. याकरिता हिंदू व मुस्लिम, दलित स्त्रियांनी धर्माचा स्विकार केला तर त्यांची प्रगती होऊ शकते असा आशावाद व्यक्त केला आहे.

निष्कर्ष :-

१. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर यांनी धर्म व पितृसत्तेची चौकट मोडून स्त्री मुक्तिसाठी संघर्ष केला.
२. महात्मा फुले यांनी स्त्रीला पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ स्थान दिले.
३. डॉ. बाबासाहेबांनी मुस्लिम स्त्रियांच्या समस्यांचा वेध घेतला.
४. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकरांच्या विचारातून स्त्रीवादी चळवळ गतिमान झाली.
५. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर स्त्री—पुरुष समानतेचे पुरस्कर्ते होते.

आज स्त्रियांच्या ज्या काही समस्या निर्माण झाल्या आहे या समस्यांचे मूळ इतिहासामध्ये आहे. या समस्या सोडवायचे असल्यास इतिहाचा आधार घेऊन उपाय योजना केल्या तर स्त्रियांचा विकास होईल. पण आज स्त्री—मुक्तिकरीता फुले—आंबेडकर विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

- ✚ फडके य.दि. (संपा), “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४६
- ✚ मून वसंत, नरके हरी, “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लेखन आणि भाषणे” खंड १८, भाग—३, पृ. क्र. १४२
- ✚ कीर धनंजय, “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४७
- ✚ फडके य.दि. (संपा), “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४७
- ✚ सुरवाडे दिलीप (संपा), “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सुधारणा”, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद (२००९) पृ.क्र. १०५